

استراتژی‌های پیشگیری از آسیب‌های خانوادگی و اجتماعی بر اساس سیره اخلاقی، رفتاری و اجتماعی معصومین(ع) با تطبیق بر آیات قرآن

محمدامین مغازه ئی^۱

چکیده

در این تحقیق به زوایای زندگانی معصومین(ع) از بعد تربیتی و رفتارهای سازنده و عملکردهای معصومین(ع) از منظر اخلاقی و خانوادگی و روش‌های تربیتی ایشان بررسی می‌شود. پرسش اصلی مقاله این است که آیا برای پیشگیری از آسیب‌های خانوادگی و اجتماعی ابتدا می‌بایست نوع نگاه به خانواده را اصلاح کرد؟ بر مبنای سیره و آموزه‌های معصومین(ع)؛ چه استراتژی‌هایی برای پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی و خانوادگی و رفع آنها وجود دارد؟ در این نوشتار با رویکرد توصیفی-تحلیلی و همچنین گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای، جامعه مورد استفاده گسترده‌ی روایی، قرآن کریم، سیره معصومین(ع)، متون تاریخی، پیام‌ها و الگوهای اخلاقی، رفتاری و اجتماعی در سیره معصومین(ع) بررسی می‌شود. نتیجه تحقیق نشان می‌دهد بهترین استراتژی‌های پیشگیری از آسیب‌های خانوادگی و اجتماعی بهره‌مندی از تعالیم قرآن و سیره و سخن معصومین(ع) (به‌عنوان راهنمایان حقیقی انسان) است و می‌توان با کمی درنگ در سیره معصومین(ع) و با سرلوحه قرار دادن خصوصیت‌های بارز اخلاقی، اجتماعی و رفتاری آنان می‌تواند در بارور شدن صفات نیک اخلاقی در انسان پیامدهای مثبت و مطلوبی را به همراه آورد تا بتواند از زندگی سالم در سایه الطاف الهی و ائمه اطهار بهره‌مند شود.

واژگان کلیدی: آسیب، خانواده، اجتماع، اخلاق، استراتژی، سیره معصومین(ع)

مقدمه

خانواده در زمان کنونی با آسیب‌ها و بحران‌های درونی مانند: نگاه نادرست به جایگاه خانواده، ناآگاهی به تفاوت‌های ساختاری جنسیتی، کم‌رنگ شدن باورهای مذهبی، جا به جایی نقش‌ها، افزایش اشتغالات و... روبروست که حل آنها نیاز به توصیف زیرساخت‌ها و اصول در ارتباطات خانوادگی دارد. (محمدی ری شهری، ۱۳۸۷) زنجیره حیات خانواده باید استوار باشد. برای حفظ خانواده از نابودی باید از ابتدا مواظب بود و کنترل‌های ضروری را انجام داد. عواملی که موجب حفظ خانواده از خطر و آلودگی‌ها می‌شود، بسیار متنوع است؛ زیرا قسمتی از آنها به خود زن و مرد، بعضی به اجتماع و برخی نیز به دولت و حکومت برمی‌گردد. خانواده از ابتدا، به عنون اساسی‌ترین نهاد اجتماعی، بنیان جوامع و خاستگاه فرهنگ‌ها، تمدن‌ها و تاریخ بشر بوده است. پرداختن به این بنای مقدس و بنیادین و هدایت آن به جایگاه واقعی اش، همواره موجب اصلاح خانواده بزرگ انسانی و بی‌توجهی به آن، موجب دور شدن انسان از حیات حقیقی و سقوط به پرتگاه نابودی بوده است (طباطبایی حکیم، ۱۳۹۰). خانواده، مانند همه نهادهای ارزشمند، در فراروی انواع آسیب‌ها و آفت‌هایی است که سلامتی، استواری و پویندگی آن را تهدید می‌کند. پیشوایان بزرگ اسلام، درکنار بیان تحکیم خانواده، راهنمایی‌های بسیارمهم و ارزشمندی را در جهت پیشگیری از این آسیب‌ها ارائه کرده‌اند. (محمدی ری شهری، ۱۳۸۷) اهمیت خانواده و نقش آن در جامعه بشری از ارمغان تأمل و تفکر در دو بعد وجودی انسان آشکار می‌گردد. خانواده یک واحد اجتماعی است که هدف از آن در نگاه قرآن، تأمین سلامت روانی است. «وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا؛ و بندگان رحمان کسانی‌اند که روی زمین با آرامش و فروتنی راه می‌روند، و هنگامی که نادانان آنان را طرف خطاب قرار می‌دهند [در پاسخشان] سخنانی مسالمت آمیز می‌گویند». (سوره فرقان، ۶۳). این آیه بر اهمیت خانواده در تشکیل جامعه نمونه انسانی اشاره دارد، چنان که پیوندهای سالم خانوادگی را ایده آل صالحان معرفی می‌کند. از منظر قرآن، خانواده، مدرسه محبت و دوستی است. «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ؛ و باز یکی از آیات (لطف) او آن است که برای شما از جنس خودتان جفتی بیافرید که در کنار او آرامش یافته و با هم انس گیرید و میان شما رأفت و مهربانی برقرار فرمود. در این امر نیز برای مردم با فکرت ادله‌ای (از علم و حکمت حق) آشکار است». (سوره روم، آیه ۲۱).

«وَ اللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا وَ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ بَنِينَ وَ حَفَدَةً وَ رَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ أ قِبَالِبَاطِلٍ يُؤْمِنُونَ وَ بِنِعْمَتِ اللَّهِ هُمْ يَكْفُرُونَ؛ همسرانی برایتان قرار داد و از همسرانتان برای شما فرزندان و نوادگانی قرار داد و از پاکیزه‌ها شما را روزی داد، پس آیا (باز هم) به باطل ایمان می‌آورند و به نعمت الهی کفر می‌ورزند؟» (سوره نحل، آیه ۷۲) «وَ إِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ وَ بِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَ ذِي الْقُرْبَىٰ وَ الْيَتَامَىٰ وَ الْمَسَاكِينِ وَ قُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا وَ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَ آتُوا الزَّكَاةَ ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا مِّنْكُمْ وَ أَنْتُمْ مُّعْرِضُونَ؛ و (به یاد آرید) هنگامی که از بنی اسرائیل پیمان گرفتیم که هرگز جز خدا را نپرستید و به پدر و مادر و خویشان و یتیمان و مسکینان نیکی کنید و با مردم به زبان خوش سخن گوید و نماز را برپا دارید و زکات بپردازید سپس همه شما جز اندکی روی گردانیدید و شما (ذاتا) رویگردانید.» (سوره بقره، آیه ۸۳). «وَ قُلْ لِعِبَادِي يَقُولُوا الَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ الشَّيْطَانَ يَنْزِعُ بَيْنَهُمْ إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلْإِنْسَانِ عَدُوًّا مُّبِينًا؛ و به بندگان من بگو سخنی را که نیکوتر است بگویند (برای هر مقامی نیکوترین سخن متناسب آن مقام را انتخاب کنند) همانا شیطان (به وسیله کلمات مفسده انگیز) میانشان را بر هم می‌زند، زیرا شیطان همیشه برای انسان دشمن آشکار بوده و هست.» (سوره اسراء، آیه ۵۳).

در مکتب اسلام، معصومین (ع) محور و مرکزی هستند که مسلمانان می‌توانند کلیه اعمال، رفتار و وظایف خود را از این مرکز استخراج کنند. خود را در همه امور مطابق با آنان نموده و این امری ثابت و همیشگی است و از ایمان مسلمانان است که به آنان تبعیت کنند، هم به گفتارشان و هم به رفتارشان. آسیب‌های خانوادگی، پدیده‌ای بسیار پیچیده است که باید آن را از دیدگاه‌های گوناگون روانی، اجتماعی، اقتصادی، حقوقی و ارتباطی بررسی کرد. پرداختن به موضوع آسیب‌شناسی خانواده برای دست یافتن به راهبردهای پیشگیری، یکی از مهم‌ترین مسائل ضروری آموزش خانواده است؛ زیرا بدون شناخت عوامل، دست‌یابی به راه‌های درمان امکان‌پذیر نخواهد بود.

از مسائل بسیار مهم در پژوهش‌های اجتماعی، بررسی شیوه‌ها و استراتژی‌های مقابله با آسیب‌های اجتماعی است. امروزه جوامع بشری با مشکل آسیب‌های اجتماعی دست به گریبان هستند و متولیان امور این جوامع به دنبال استراتژی‌های کاهش آسیب‌ها و آثار آن هستند. گرچه این‌ها بر اساس تدبیرهای عقلانی و تجربی ممکن است شیوه‌ها و راهکارهایی را برای مقابله با این آسیب‌ها ارائه کنند اما بی‌تردید، بهترین و کارآمدترین استراتژی‌ها، آن‌هایی هستند که مبتنی بر آموزه‌های دینی و وحیانی بوده و از آبخور علم الهی نشئت می‌گیرند. دلیل این مدعا نیز روشن است؛ چراکه خداوند به‌عنوان خالق انسان و

جهان، به خوبی به دردها و درمان‌های انسان آشناست و انسان‌ها برای درمان دردها و آسیب‌ها در ابعاد مختلف فردی و اجتماعی، چاره‌ای جز بهره‌گیری از آموزه‌های وحیانی ندارند (جباری، ۱۳۹۷).

زندگی معصومین^(ع) بهترین الگو برای رفع این بحران هاست. بر اساس سیره عملی امام رضا^(ع) با ایجاد نگرش توحیدی به زندگی، توسعه مهرورزی، رعایت کرامت ذاتی انسانها، قناعت ورزی و شکرگزاری می‌توان، بحران‌ها و آسیب‌های درون خانوادگی را کاهش داد یا به تدریج با رعایت اصول هم زیستی آنها را رفع نمود. دست یافتن به یک نگاه درست نسبت به خانواده و کارکردهای آن، تعمیق اخلاق محوری در خانواده و توجه به حقوق فردی و اجتماعی افراد می‌تواند به رفع آسیب‌ها بی انجامد. امام رضا^(ع) به عنوان الگوی کاملی برای انسانها چه در عصر زندگی و حیات خود، و چه برای مردمان پس از خود دارای سرشت‌هایی بود که همگان را به شگفتی وا می‌داشت و دوست و دشمن را فریفته و شیفته خود می‌ساخت. بدان گونه که همواره زبان به ستایش او می‌گشودند و از بزرگی‌ها و سرشت‌های او سخن‌ها می‌گفتند و پیروان راستین امام، شخصیت او را نمونه و الگوی رفتاری خویش قرار می‌دادند. از این رو آنان که شیفته آن امام بزرگ اند، باید بدان گونه باشند که او بود و بدان سان زندگی کنند که امامشان زندگی می‌کرد و با معیارهای رضوی خود را بسازند. با توجه به فاصله بسیار طولانی که جامعه امروزی با عصر رسالت و امامت ائمه اطهار^(ع) دارد ضرورت بررسی سیره عملی و رفتاری آنها در ادوار مختلف زندگی آن بزرگواران امری اجتناب ناپذیر است. بررسی جنبه‌های مختلف زندگی آن پیشوایان معصوم در امور مختلفی چون سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، اخلاقی و.. امری لازم و حیاتی است تا با کمک از سیره اخلاقی و اجتماعی آنها بتوان بسیاری از مسائل و مشکلات اخلاقی و... را در دنیای امروزی را برطرف ساخت. هرگونه کوتاهی درباره آگاه و متوجه ساختن مردم به ویژه نسل نو از معارف پیشوایان دینی، پیمان شکنی بزرگ و جبران ناپذیر می‌باشد به گونه‌ای که در آینده نه چندان دور آثار آن آشکار خواهد گردید که هرگز آن ضرر را نمی‌توان جبران کرد. از این رو، اکنون باید نسل جوان را به محبت نسبت به خاندان گرامی رسول خدا^(ص) فرا خواند و آنان را با این خاندان آشنا ساخت، و علاقه واقعی و حقیقی، تنها در پرتو ارائه صحیح فرهنگ آن بزرگواران صورت می‌پذیرد. پس هرگونه دوری، مخالفت و بی توجهی و ناپاوری و مخالفت با آموزش‌های اسلام و تعالیم محمدی^(ص)، علوی جعفری و رضوی در سایه برداشتهای نا صحیح و دور از زمان پدید می‌آید.

با توجه به ضرورت جوامع امروزی به تعالیم انبیاء با توجه به مسائل متعددی که در این فضاها حکم فرما است) ضرورت الگوپذیری از این بزرگان دینی به ویژه امام رضا (ع) که به عنوان یک الگو و پیشوای اخلاقی برای مسلمانان و شیعیان هستند بیشتر مشاهده می شود. بنابراین، اگر به راستی معارف اسلام و روشهای رضوی بدان سان که وجود دارند ارائه شوند و به آنها عمل گردد، سربلندی جامعه قرآنی و عزت انسانی را در پی خواهد داشت و مردمان، دوستدار رهبران راستین و الهی می گردند، و به پیروی از مدعیان دروغین و سرابهای آب نمای بیگانگان نمی پیوندند.

امام رضا (ع) فرموده اند: «إِنَّ الَّذِي يَطْلُبُ مِنْ فَضْلِ يَكْفُ بِهِ عِيَالَهُ أَعْظَمُ أَجْرًا مِنَ الْمَجَاهِدِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ؛ به راستی کسی که در پی افزایش رزق و روزی است تا با آن خانواده خود را اداره کند، پاداشش از مجاهد در راه خدا بیشتر است». (بحار الانوار، ج ۷۸، ص ۳۳۹) «صاحب النعمه يجب أن يوسع على عياله؛ بر شخص مالدار متمکن واجب است که بر عايشه اش در مخارج وسعت بدهد (تا آرزوی مرگش را ننماید)». از جمله ویژگی های نیکوی امام رضا (ع) آن بوده است که به اعضای خانواده خویش محبت می نموده اند و ایشان شرط کمال در ایمان فرد را در محبت و مهربانی با اعضای خانواده اش می دانسته اند و می فرمایند: «أَحْسَنُ النَّاسِ إِيْمَانًا أَحْسَنُهُمْ خُلُقًا وَ أَلْطَفُهُمْ بِأَهْلِهِ وَ أَنَا أَلْطَفُكُمْ بِأَهْلِي؛ کسی ایمانش بهتر است از دیگران که اخلاقش نیکوتر و با خانواده اش مهربان تر باشد و من مهربان ترین فرد نسبت به خانواده ام هستم». (مسند الإمام الرضا (ع)، ج ۱، ص ۲۶۶). امام رضا (ع) همچنین ضمن بیان ویژگی انسان مومن به عنوان دارنده اخلاق نیکو و خوشرفتار نسبت به خانواده، درباره جایگاه انسانهای خوشرو و خوش اخلاق به نقل از رسول اکرم (ص) می فرماید: «أَقْرَبُكُمْ مِنِّي مَجْلِسًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَحْسَنُكُمْ خُلُقًا وَ خَيْرُكُمْ لِأَهْلِهِ؛ نزدیک ترین شما به من در روز قیامت، خوش اخلاق ترین شما و بهترین شما نسبت به اهلیش است». (عیون اخبار الرضا (ع)، ج ۲، ص ۳۸).

امام رضا (ع) در خصوص ارتباطات اخلاقی بین اعضای خانواده می فرمایند: «اجعل معاشرتک مع الصغیر و الکبیر؛ برخورد خود را با افراد کوچک و بزرگ نیکو گردان». (علوی مهر، ۱۳۴۲، ص ۵۶) «فَمَا رَحْمَةٌ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَ لَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَ اسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَ شاورهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ

رحمت خدا تو را با خلق، مهربان و خوش خوی گردانید، و اگر تند خو و سخت دل بودی مردم از پیرامون تو متفرق می شدند، پس چون امت به نادانی در باره تو بد کنند از آنان درگذر و از خدا بر آنها طلب آموزش کن و برای دلجویی آنان در کار جنگ مشورت نما لیکن آنچه را که خود تصمیم گرفتی با توکل به خدا انجام ده که خدا آنان را که بر او اعتماد کنند دوست دارد و یاری می کند». (سوره آل عمران، آیه ۱۵۹).

از دیگر ویژگی های اخلاقی امام رضا(ع) این بوده است که ایشان همواره خود را متعهد به فراهم آوردن مخارج زندگی می دانستند. (ذوالانوار و عشقی عراقی، ۱۳۹۶: ۱۲۳). «إِنَّ الْأَذَى يَطْلُبُ مِنْ فَضْلِ يَكْفُ بِهِ عِيَالَهُ، أَعْظَمُ أَجْرًا مِنَ الْمُجَاهِدِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ؛ آن که با کار و کوشش، در جست وجوی مواهب زندگی برای تأمین خانواده خویش است، پاداشی بزرگ تر از مجاهدان راه خدا دارد». امام رضا (ع) دو مسئله را هم زمان پیش می بردند: از یک سو ارشاد و هدایت آحاد مردم و سوق دادن آنان به قرآن و سیره پیامبر (ص) و از سوی دیگر تعلیم و تربیت مردم و توجه دادن آنان به علم و دانش و مبارزه با انواع شبهه ها که در نهایت باعث اعتلا و گسترش فرهنگ و مبانی تفکر شیعی شد. (عشقی عراقی، ۱۳۹۷، ص ۴۰۳).

حدیثی از امام رضا (ع)؛ در روایت صحیح السند مرحوم کلینی از امام رضا نقل شده است که امام رضا می فرماید: الْأَذَى يَطْلُبُ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ مَا يَكْفُ بِهِ عِيَالَهُ أَعْظَمُ أَجْرًا مِنَ الْمُجَاهِدِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ؛ امام رضا(ع) می فرماید: کسی که دنبال فعالیت اقتصادی است تا درآمدی کسب کند و به وسیله آن درآمد زندگی خود و عیال و کسانی که تحت تکفل او هستند را تأمین کند، ارزش و پاداش کار این انسان از کسی که در راه خدا جهاد می کند، بالاتر است. از دیدگاه ایشان اعضای خانواده باید بهره مند از تمامی امکانات باشند و بر آدمی (مرد) لازم است که در این راه تمام سعی و تلاش خود را نموده تا بتواند رضایت خانواده را در این جهت برآورده سازد. ایشان همچنین با کسانی که بر خود و خانواده خود تنگ می گرفتند و به حداقل هر چیز حتی با سختی های بسیاری که بر خود و خانواده شان تحمیل می شد قانع بودند شدیداً مخالفت می ورزیدند. بنابراین از دیدگاه امام رضا (ع) ارزش نهادن به اصول اخلاقی حاکم در خانواده امری مهم و ضروری است و انسان باید در تمامی جوانب آن، خود را متعهد به رعایت آنها نماید. اگر در این کانون مهر تمامی نیازهای مادی و معنوی انسان تأمین شود و پدر و مادر که نقش مهمی را در آن اجرا می کنند توجه خاصی نسبت به مسائل درون خانواده داشته باشند دیگر هیچ نگرانی انسان را تهدید نخواهد نمود.

امروزه در جوامع بشری به خصوص در خانواده هایی که فاقد از یک سری اصول مهم و اساسی (که بنیان و تشکیل خانواده تاثیر گذارند) است دیده می شود که آدمی از گسسته شدن اساس خانواده به خاطر نبود توجه به این باورها و اعتقادات دینی از هم متلاشی می شود. اختلافات خانوادگی در بین والدین، روی آوردن عده ای از جوانان به سمت اعتیاد و پیامدها و مشکلات منفی دیگر در پی آن از نتایج این نوع زندگی هاست. مسئله تربیت و سازندگی شخصیت انسانها از مسائلی است که در فرهنگ اسلامی بسیار مورد توجه می باشد، بدین لحاظ تعلیم و تربیت به عنوان یک دانش و فن تخصصی می تواند نقش بسزایی در پیشرفت و توسعه و تحول جامعه و افراد آن داشته باشد. بنابراین همواره مورد توجه جوامع مختلف بوده و هست. در جامعه ما نیز اهداف و برنامه ها و شیوه های تربیتی باید متناسب با اهداف و برنامه های اسلامی و الهی باشد. برای شناخت تعلیم و تربیت اسلامی و اجرای آن باید در منابع اسلامی از جمله در سیره معصومین (ع) و قرآن کریم تأمل و مطالعه دقیق صورت گیرد. زیرا تربیت و سازندگی انسان و طراحی نظام صحیح و جامع برای تربیت و سازندگی انسان تنها از ناحیه وحی ممکن می باشد.

«وَ اذْكُرْنَ مَا يُتْلَىٰ فِي بُيُوتِكُنَّ مِنْ آيَاتِ اللّٰهِ وَ الْحِكْمَةِ؛ به یاد آورید آنچه در خانه هایتان از آیات و حکمت تلاوت شده است.» (سوره احزاب، آیه ۳۴). به یاد آورید آنچه در خانه هایتان از آیات و حکمت تلاوت شده است. آیه خطاب به همسران پیامبر اکرم (ص) است و نکاتی از آن برداشت می شود: فضایی که از خانه و خانواده نصیب انسان می شود، ارزشمند است و باید برای به کار گیری در زندگی حفظ شود. آنچه از آیه فوق و تفسیر مرحوم علامه طباطبائی (المیزان) استفاده می شود، این است که اگر خانه از هر پلیدی و لوثی منزّه بماند و به ذکر خدا و عبادت او مزین شود، رفعت می یابد و از یک چهار دیواری سرد و بی روح خارج می شود و هر چه صبغه الهی و معنویت بیشتر شود، مقامی رفیع تر که مصداق کامل آن کعبه، خانه خدا است. خانواده پیامبر (ص) الگوئی برای همه خانواده ها است؛ لذا باید بیش از دیگران مراقب امتثال اوامر الهی باشند. هر فرد باید حافظ شئون، موقعیت و آبروی خانواده خود باشد.

«فَاِذَا دَخَلْتُمْ بُيُوتًا فَسَلِّمُوا عَلٰی اَنْفُسِكُمْ تَحِيَّةً مِّنْ عِنْدِ اللّٰهِ مُبَارَكَةً طَيِّبَةً؛ هرگاه وارد خانه هایی شدید به خودتان سلام کنید آن تحیتی است مبارک و پاکیزه از جانب خدا.» (سوره نور، آیه ۶۱).

مدیریت صحیح زندگی در گرو این است که انسان برای تمام لحظات زندگی خود و خانواده اش برنامه جامعی داشته باشد، همانگونه که حضرت (ع) به آن اشاره نموده اند. مستفاد از حدیث شریف اینک: هر چند انجام امور چهارگانه مذکور از لوازم ضروری زندگی صحیح و دینی است، اما افراط و تفریط در هر کدامشان امری ناپسند و مذموم است، به دیگر بیان، زمانی فرد به سعادت و رستگاری مقصود خواهد رسید که در این موارد حد تعادل را حفظ نموده و دچار اسراف و تندروی در برخی نگردد. از باب نمونه از آنجایی که تفریحات ناسالم و خلاف شرع و قانون خشم خداوند را در پی خواهد داشت، حضرت نسبت به تفریحات غیر دینی هشدار داده و گوشزد می‌نمایند که: مراقبت کنید که در این کار بهره‌گیری از تفریح به مردانگی و شرافتتان آسیب نرسد و دچار اسراف و تندروی نشوید. (مجلسی، ۱۴۱۳ ق).

«وَقَالُوا إِن نَّبَعِ الْهُدَىٰ مَعَكَ نَتَّخِطُ مِنْ أَرْضِنَا أَوْلَمَ أَوْلَمَ نَمَكِّنْ لَهُمْ حَرَمًا آمِنًا يُجَبَىٰ إِلَيْهِ ثَمَرَاتُ كُلِّ شَيْءٍ رِزْقًا مِنْ لَدُنَّا وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ؛ آنها گفتند: ما اگر هدایت را همراه تو پذیرا شویم ما را از سرزمینمان می‌ربایند! آیا ما حرم امنی در اختیار آنها قرار ندادیم که ثمرات هر چیزی (ازهر شهر و دیاری) به سوی آن آورده می‌شود؛ ولی اکثر آنها نمی‌دانند!» (سوره قصص، آیه ۵۷).

«وَ إِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ لَئِن شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَ لَئِن كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ؛ هر روز بیش از گذشته مشمول الطاف خداوند شده و شاهد امنیت و آرامش بیشتری در جامعه خود خواهند بود، در غیر این صورت باید منتظر عذاب الهی یعنی از دست دادن امنیت و ابتلا به هرج و مرج و ناامنی باشند». (سوره ابراهیم، آیه ۷).

روش تحقیق

به لحاظ این که هدف تحقیق، بر مبنای سیره و آموزه‌های معصومین (ع)؛ چه استراتژی‌هایی برای پیشگیری از آسیبهای اجتماعی و خانوادگی و رفع آنها وجود دارد؟ می‌توان با جستجو کردن و نگرستن به کتب و منابع حدیثی محقق می‌شود لذا روش تحقیق در این نوشتار توصیفی-تحلیلی، و روش گردآوری اطلاعات ما کتابخانه ای است، جامعه مورد استفاده گسترده روایی، قرآن کریم، متون تاریخی، پیامها و الگوهای اخلاقی، رفتاری و اجتماعی در سیره معصومین (ع) است.

مروری بر ادبیات و پیشینه تحقیق

خانواده از منظر اسلام از ارزش و اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و در روایات متعدد بر ارتباط هرچه عمیقتر روابط خانوادگی تأکید شده است. تا جایی که حضرت محمد (ص) می‌فرمایند: در اسلام هیچ بنایی پیش خداوند محبوبتر از بنیان تشکیل خانواده نیست (صدوق، ۱۴۱۸ق، ص ۲۵۷). و در فرازی دیگر آن حضرت (ص) می‌فرمایند: بهترین شما کسانی هستند که برای خانواده خود بهترین و محبوب ترین باشند و من برای خانواده خودم بهترین شما هستم. (طبرسی، ۱۳۹۲ ش، ص ۲۱۱؛ طریحی، ۱۳۲۵ ش، ج ۳، ص ۲۹۴).

در مورد زندگی ائمه اطهار (ع) تا کنون کتاب‌های بسیاری در موضوعات مختلف تالیف و گردآوری شده است و از جمله آنها حدود ۳۲۶ کتاب مربوط به حضرت رضا (ع) می‌باشد که توسط عالمان بزرگ و نویسندگان با تجربه نوشته شده است. با مطالعه و بررسی کتاب‌های نگاشته شده در زمینه سیره تربیتی معصومین (ع) و کتاب‌های روایی همچون اصول کافی (کلینی)، عیون اخبار الرضا (صدوق)، بحارالانوار (مجلسی)، مسند الرضا (عطاردی) (غفاری - ص ۲۲۵، عطاردی الخبوشانی ج ۲ ص ۳۷۴)، ارشاد (شیخ مفید)، کشف الغمه (محدث اربلی)، سیره تربیتی پیامبر و اهل بیت (حسینی زاده) و زندگی امام رضا (ع) (از عماد زاده، فضل الله، رضوی، کمپانی، قریشی و آموزه های اخلاقی و رفتاری امامان شیعه از عبدوس).

امام رضا (ع) نیز در اخلاق همچون جدّ بزرگوارش، رسول خدا (ص) بود. مرحوم آیه الله اصفهانی در این باره سروده است:

«يُمَثِّلُ النَّبِيَّ فِي أَخْلَاقِهِ، فَإِنَّهُ النَّابِتُ مِنْ أَعْرَاقِهِ؛ در اخلاق او، پیامبر (ص) جلوه گر می‌شود؛ چرا که او برخاسته از ریشه‌های نبوی است.» (اصفهانی، ۱۴۰۲ق، ج ۱، ص ۹۹). از همین رو، ایشان با مردم ارتباطی نزدیک برقرار کرده و با آنها انس می‌گرفتند و منزل آن حضرت، معمولاً محل رفت و آمد مردم بود و اقبال مختلف با ایشان هم سخن می‌شدند. بر اساس شهادت تاریخ، امام رضا (ع) هیچگاه کسی را به دیده تحقیر مورد خطاب قرار نداده و محبت خود را از اطرافیان دریغ نمی‌داشتند. چهره گشاده و متانت و مهربانی که از ایشان فراوان دیده می‌شد، سبب شده بود که مردم بدون مشکل و واسطه، آن امام (ع) را ملجأ خویش دانسته و مشکلات خود را با ایشان در میان می‌گذاشتند. (قائمی، ۱۳۷۸ش، ص ۱۲۱).

از عبدالله بن صلت نقل شده که: «من در سفر امام رضا (ع) به خراسان، در خدمت ایشان بودم. دستور فرمود که سفره غذا را پهن کنند. در کنار سفره ایشان، تمام غلامان آن حضرت از سیاهان و غیر آنها گرد

آمدند. من به آن جناب عرض کردم: فدایت شوم. کاش برای اینها سفره جداگانه‌ای انداخته می‌شد. امام رضا (ع) فرمودند: پروردگار ما، یکی است و پدر و مادر ما هم یکی، و پاداش همه بر اساس کردار است.» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۸، ص ۲۳۰).

اباصلت می‌گوید: به امام رضا (ع) عرض کردم: مردم می‌گویند: «شما مردمان را بندگان خود می‌شمارید!» امام (ع) ضمن اینکه این سخن را ادعا و اتهام برشمرد، فرمود: «اگر مردمان بردگان ما هستند، ما آنان را از چه کسی خریده ایم؟» (صدوق، ۱۳۷۸ش، ج ۲، ص ۱۸۴).

معنا و مفهوم آسیب و آسیب اجتماعی

در فرهنگ لغت به هر پدیده‌ای که مایه تباهی و فساد چیزی شود، آسیب یا آفت گفته می‌شود (فیومی و بزرگی، ۱۳۸۷، صص ۱۰۱-۱۰۸). آسیب‌های اجتماعی نیز مترادف انحرافات اجتماعی، مفاسد اجتماعی، کجروی‌های اجتماعی در جامعه شناسی است. پدیده کج رفتاری از دیدگاه جامعه شناسی با در نظر گرفتن عوامل اجتماعی مطرح می‌گردد (خارستانی، ۱۳۹۵؛ ممتاز، ۱۳۸۱، ص ۹). عبداللهی در تعریف آسیب اجتماعی می‌گوید: آسیب اجتماعی به هر نوع عمل فردی یا جمعی اطلاق می‌شود که در چارچوب اصول اخلاقی و قواعد عمل جمعی رسمی و غیر رسمی جامعه محل فعالیت قرار نمی‌گیرد و در نتیجه قانونی و یا قبح اخلاقی و اجتماعی رو برو می‌گردد. به همین دلیل، کجروان سعی دارند کجروی‌های خود را از دید ناظران قانون، اخلاق عمومی و نظم اجتماعی پنهان نمایند. زیرا در غیر اینصورت با پیگرد قانونی، تکفیر اخلاقی و طرد اجتماعی مواجه می‌شوند (عبداللهی، ۱۳۸۱، ص ۱۵). در دائرة المعارف علوم اجتماعی نیز آمده است: هر پدیده نامطلوب و مضر در سلامت جامعه (نظیر جنایت، جرم و ارتشا) را آسیب‌های اجتماعی می‌نامند (ساروخانی، ۱۳۷۰، ص ۵۹).

آسیب‌شناسی عبارت از مطالعه و شناخت ریشه بی‌نظمی‌ها و ارگانسیم انسانی است، بنابراین در مشابهت کالبد انسانی با کالبد جامعه اصطلاح آسیب شناسی برای مطالعه و ریشه یابی بی‌نظمی‌های اجتماعی به کار می‌رود. (بزرگی، محمد رضا، ۱۳۸۷، صص ۱۰۱-۱۰۸) آسیب شناسی اجتماعی در جامعه شناسی عبارت از مطالعه بی‌نظمی‌ها و نابسامانی‌های اجتماعی است. به همین جهت قلمرو آسیب شناسی اجتماعی، مطالعه اعمال و رفتارهای غیر عادی و علل و عوامل آنهاست (مساواتی، ۱۳۷۴، ص ۳-۴).

سوالات

۱. آیا برای رفع آسیب‌های خانوادگی و کاهش آسیب‌های اجتماعی ابتدا می‌بایست نوع نگاه خود را به خانواده اصلاح نماییم؟
۲. معنا و مفهوم آسیب‌های اجتماعی و آسیب‌شناسی اجتماعی چیست؟
۳. از منظر معصومین (ع) دلایل و ریشه‌های آسیب‌های اجتماعی و خانوادگی در چیست؟
۴. بر مبنای سیره و آموزه‌های معصومین (ع)؛ چه استراتژی‌هایی برای پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی و خانوادگی و رفع آنها وجود دارد؟
۵. اصلی‌ترین استراتژی و روش تربیتی امام رضا (ع) چیست؟

از جمله امامانی که رفتارهای ایشان، الگویی شایسته در شیوه زندگی اجتماعی به حساب می‌آید، امام رضا(ع) است که از نظر حضور در عرصه‌های مختلف اجتماعی، جلوه‌های فراوانی از رفتارهای ایشان، ثبت شده است.

اصول رفتارهای اجتماعی

دین اسلام، بیشتر از اینکه دارای آموزه‌های اخلاقی باشد، ارائه دهنده آموزه‌های اجتماعی است و معمولاً اهداف این آیین کامل الهی، از بستر اجتماع گذر می‌کند. بر این اساس، بسیاری از اصول دین اسلام حین تأکید بر حضور مؤثر در جامعه، بر گرایش و راهکارهای ویژه‌ای توجه دارد که به رفتارهای خوشایند در جامعه می‌انجامد. در اینجا با توجه به سیره معصومین (ع) به شماری از این اصول می‌پردازیم.

۱. کرامت و حفظ جایگاه انسانی

آیات و روایات اسلامی، بر کرامت و حفظ جایگاه انسانی به دور از هر گونه تبعیض تأکید می‌نماید؛ چنانکه در قرآن کریم آمده است:

«يا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ؛ ای مردم! ما همه شما را از مرد و زن آفریدیم و آنگاه گروه‌های مختلف گردانیدیم تا یکدیگر را بشناسید. گرامی‌ترین شما نزد خداوند، پرهیزکارترین شما است.» (سوره حجرات، آیه ۱۳).

امام رضا (ع) بر این باورند که انسانها بندگان خدایند و منشأ کمال الهی، ملاک برتری افراد بر یکدیگر، نه رنگ، نژاد، سرمایه و جایگاه اجتماعی، بلکه ارتباط با خداوند است. اقتضای کرامت انسانی این است که مردم به دلیل بالا یا پایین بودن جایگاه اجتماعی شان، نباید از امتیاز ویژه‌ای بهره مند بوده یا بی بهره باشند. از این رو، هیچ گاه امام رضا (ع) به غلامان و بردگان خود بد نگفت؛ بلکه هنگامی که سفره انداخته می‌شد، همه غلامان و خادمان، حتی دربان و میرآخور را به سفره غذا می‌نشانید (صدوق، ۱۳۷۸ ش، ج ۲، ص ۱۵۹).

الگوهای متعددی به عنوان شاخص رفتارهای مطلوب اجتماعی در مکتب اسلام وجود دارند که از مهمترین آنها می‌توان به سیره انسان ساز پیامبر اکرم (ص) و اهل بیت (ع) اشاره کرد که با توجه به معصوم بودن ایشان، رفتارهای بی نظیر اخلاقی و انسانی از آن بزرگواران به یادگار مانده و تأسی به آنها به سلامت ظاهری و معنوی جامعه می‌انجامد.

با توجه به اینکه مطابق سیره امام رضا (ع) انسانها از نظر حقوق جامعه نسبت به هم برتری ندارند، ایشان مراعات کرامت انسانی نسبت به پیروان ادیان و فرقی مختلف را نیز در نظر قرار داده و رفتار آن حضرت با آنان، عادلانه، عاقلانه و مبتنی بر انصاف، انسانیت و دلسوزی بود. (کلینی، ج ۷، ص ۱۶).

«وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَىٰ كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا

و حَقًّا که ما فرزندان آدم را (به وراثت از پدر به وسیله نعمت‌های مادی و معنوی) کرامت و شرافت بخشیدیم، و آنها را در خشکی و دریا (بر مرکب‌های مناسب هر یک) سوار کردیم و آنها را از انواع پاکیزه‌ها (چیزهایی که ملایم طبع آنهاست) روزی کردیم، و آنها را بر بسیاری از آفریده‌های خود (از جانداران و اجنه و اغلب فرشته‌ها) برتری کامل دادیم.» (سوره اسراء، آیه ۷۰).

۲. مراعات اخلاق

از امور اساسی که می‌تواند پایه همه رفتارهای اجتماعی مطلوب محسوب شود، مراعات اخلاق با مردمان است. از این رو، دین اسلام، این رفتار را سرلوحه دستورات خویش قرار داده و افراد را به آن دعوت کرده است؛ بلکه شایسته‌ترین رهبران دینی اسلام، بیشترین مهرورزی‌ها را در جامعه نسبت به مردم انجام داده‌اند؛ به گونه‌ای که خداوند پیامبر خویش را بدین صورت خطاب می‌نماید:

«لَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظًا لَافْتَضُوا مِنْ حَوْلِكَ؛ اگر تو خشن و دل سخت بودی، مردم از گرد تو پراکنده می‌شدند.» (سوره آل عمران، آیه ۱۵۹)

ایشان محبت نسبت به مردم را نیمی از عقل معرفی کرده، (حرانی، ۱۴۰۴ق، ص ۴۴۳) در برخی ادعیه‌ای که از حضرتش رسیده، خواهان بخشش، رحمت و خیرخواهی برای مردم بوده است؛ از جمله، ایشان چنین دعا فرموده‌اند: «ای خدای کریم، از تمام مردان و زنان مؤمن که از مشرق تا مغرب زمین به سر می‌برند، درگذر و آنان را بیمارز.» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۹، ص ۱۱۷). اهمیت مهربانی با مردم و و محبت نسبت به ایشان، به گونه‌ای است که در زیارت نامه آن حضرت نیز مورد اشاره قرار گرفته است؛ آنجا که می‌خوانیم: «السَّلَامُ عَلَى الْإِمَامِ الرَّئُوفِ؛ سلام و درود بر پیشوای با رأفت و مهربان.» (قمی، عباس، مفاتیح الجنان، پیشین، زیارت امام رضا^(ع))

امام رضا^(ع) و رفتارهای اجتماعی

رفتارهای اجتماعی، در عرصه اجتماع ظهور و بروز می‌یابند و از این جهت، در برابر رفتارهای فردی قرار می‌گیرند؛ اما با عنایت به اینکه انسانها دارای خصوصیت‌های متفاوتی بوده و نقش هر فرد در جامعه، مقتضی گونه مختلفی از رفتار اجتماعی است، با در نظر داشتن رفتار امام رضا^(ع) از این لحاظ، می‌توان درکی بهتر از رفتارهای آن حضرت به دست آورد و الگویی مناسب برای افراد در این جایگاه‌ها ارائه کرد.

الف. رفتار در جایگاه عالمان

اگرچه عالمان همواره افرادی فرهیخته‌ای بوده و به جهت نوع دانش و جایگاه شان، مورد قبول جامعه هستند، اما رویکرد عالمان در مقام فراگیری یا انتقال دانش، باید واجد الگویی باشد که در نتیجه موجب شود، فضای رفتارهای آنان، از هر گونه درگیری و خللی به دور بوده و به اخلاق و عقل مزین باشد.

از این رو، رفتار امام رضا (ع) که به دلیل انبوه دانش و مناظراتش با اهالی ادیان و مذاهب دیگر، به «عالم آل محمد(ص)» معروف شده است، بسیار در خور توجه است. امام رضا (ع) وقتی در جایگاه مناظره و مواجهه علمی با اندیشمندان و رهبران فکری گروه‌ها، ادیان و مذاهب مختلف عصر خود قرار می‌گیرد، با کمال احترام به یکایک پرسش‌ها، شبهات و مسائل آنان پاسخ داده و علاوه بر اینکه از حیث علمی بر دانشمندان غلبه یافته‌اند، رفتاری اخلاق مدار در مباحثه علمی را نیز برای همه عالمان به یادگار گذارده‌اند که در زیر، به برخی از این رفتارهای اخلاقی و منطقی می‌پردازیم:

۱. روش اخلاقی و رفتاری و منطقی در برابر دانشمندان

نوع بیان و ادبیات ارائه شده از سوی امام رضا (ع) در مناظرات با سران ادیان مختلف، نماد شیوه‌ای از بحث است که مطابق آن، ایشان حین پرهیز از هر گونه خودرایی و کوچک کردن طرف مقابل یا ضعیف شمردن منطق وی، در فرایند اخلاق مداری و صبر و بردباری، به روشنگری در خصوص معارف الهی پرداخته و شخص مقابل را در پذیرش یا عدم پذیرش آن، آزاد می‌گذارد. (ر.ک: صدوق، ج ۱، ص ۱۷۹-۱۹۰).

روش اخلاقی و الگو رفتاری در سیره حضرت امام رضا (ع) در برابر اندیشمندان را می‌توان در شعر منسوب به امام رضا (ع) مشاهده کرد که در پاسخ به درخواست مأمون انشاد کرده‌اند:

«إِذَا كَانَ دُونِي مَنْ بُلِيَتْ بِجَهْلِهِ

أَبِيْتُ لِنَفْسِي أَنْ تُقَابَلَ بِالْجَهْلِ

وَإِنْ كَانَ مِثْلِي فِي مَحَلِّي مِنَ النَّهْيِ

أَخَذْتُ بِحِلْمِي كِيْ أَجِلَّ عَنِ الْمِثْلِ

وَإِنْ كُنْتُ أَدْنَى مِنْهُ فِي الْفَضْلِ وَالْحِجَى

عَرَفْتُ لَهُ حَقَّ التَّقَدُّمِ وَالْفَضْلِ»

«اگر گرفتار جهالت کسی شوم که شخصیتش پایین تر از من است، نفس خویش را باز می‌دارم از اینکه با نادانی او به مقابله برخیزد و اگر در خردمندی، مانند من و شأنش مطابق من باشد، با حلم و بردباری رفتار می‌کنم تا از مثل خود برتری جویم و از وی بالاتر باشم و اگر در فضیلت و خرد از او کمتر باشم، حق تقدم و فضل و برتری را به او می‌دهم و خودداری می‌نمایم. (ر.ک: صدوق، ج ۲ ص ۱۷۴). این رویکرد اسلامی که از سوی امام رضا (ع) پی گیری می‌شد، نتایجی مطلوبی را در برداشت که از آن میان می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

- تأکید بر تبادل اندیشه و رواج منطق آزادی فکر و بیان؛

- رویکرد تقابل با مکاتب فکری مخالف و اثبات حقانیت اسلام در سایه شیوه‌ای منطقی، عقلی و علمی؛

- ارائه‌ی الگوی رفتاری مطلوب در خصوص تعامل با پیروان سایر ادیان و مذاهب.

۲. مناظره با بهترین شیوه مباحثه علمی

بهترین شیوه مباحثه علمی، به گونه‌ای است که بتوان با حریف به سخنی که خودش باور دارد، استدلال کرد. از همین رو، امام رضا (ع) با توجه به این که اگر برای غیر مسلمانان و پیروان دیگر ادیان، از قرآن استدلال شود، مورد قبول آنان قرار نخواهد گرفت، با آنان با منطق کتاب خودشان استدلال می‌کرد؛ زیرا طبیعتاً حجیت و حقانیت قرآن برای ایشان اثبات نشده است؛ چنانکه از کلام «جائلیق» مسیحی نیز استفاده می‌شود که وقتی مأمون از او برای مناظره با امام (ع) دعوت کرد، در جواب گفت: «كَيْفَ أَحَاجُّ رَجُلًا يَحْتَجُّ عَلَيَّ بِكِتَابِ أَنَا مُنْكَرُهُ؛ چگونه با کسی مناظره کنم که با کتابی استدلال می‌کند که من آن را قبول ندارم.» (طبرسی، ج ۲، جعفری، ۱۳۸۱ ش).

امام رضا (ع) در پاسخ فرمود: «يَا نَصْرَانِي فَإِنْ احْتَجَجْتُ عَلَيْكَ بِإِنْجِيلِكَ أَتُقِرُّ بِهِ؟ یعنی من با انجیلی که به آن اقرار داری، مناظره می‌کنم.» (صدوق ۱۳۹۸ ق، ص ۴۲۰). این پیشنهاد و اعلام آمادگی امام رضا (ع) به گفت و گو با عالم مسیحی بر مبنای اعتقادی شخص مخاطب، ضمن اینکه نشان گر توان مندی علمی امام (ع) و تسلط ایشان بر آموزه‌های اعتقادی ادیان و مکاتب مختلف است، از شیوه‌ای خاص در گفت و گو

با عالمان ادیان دیگر حکایت می‌کند که بر اساس آن، باید ضمن احترام به عقاید، مقدسات و کتب آسمانی ایشان، با زبان، منطق و مکتب خودشان با آنها مواجه شده و آنان را قانع کرد.

«از این رو است که حضرت فرموده: من با اهل تورات به تورات-شان، با اهل انجیل به انجیل-شان، با موبدان به شیوه پارسی شان، با رومیان به روش خودشان و با اهل بحث و گفت و گو به زبان‌های خودشان استدلال کرده، همه را به تصدیق خود وامی دارم.» (صدوق، ج ۱، ص ۱۵۶).

الف. رفتار به عنوان مربی

تربیت که فرایندی جهت کمک شخص مورد پرورش در جهت ایجاد تغییر تدریجی در ساختهای روحی و رفتاری به واسطه انسانی دیگر و به منظور دستیابی به کمال انسانی و اصلاح رفتارهای آدمی است، اصولاً از سوی افرادی صورت می‌پذیرد که دارای برجستگی‌های روحی بوده و نگرانی کمال و خوشبختی مردم را داشته باشند. نیاز به تربیت افراد، گاهی در قالب نصیحت صورت می‌پذیرد؛ زیرا نصیحت، بیانی است که نفس شنونده را نرم کرده و قلب او را به نرمی و مهربانی می‌آورد. گاهی نیز نصیحت در قالب رفتار صورت می‌پذیرد. البته سیره عملی و رفتار شخصی فردِ مربی، اثربخش تر و مؤثرتر از گفتار و توصیه زبانی او می‌باشد. از این رو، امام صادق(ع)، مربیان جامعه را به دعوت عملی فراخوانده است:

«كُونُوا دُعَاءَ لِلنَّاسِ بِغَيْرِ اَلْسِنَتِكُمْ؛ مردم را با غیر زبان-تان دعوت و تبلیغ کنید.» (کلینی، ج ۲، ص ۷۷).

امام رضا (ع) مانند سایر اهل بیت (ع)، تربیت و ارشاد مردم را الگو رفتارهای خویش قرار می‌داد و روایات بسیاری در خصوص بازداشتن مردم از بدی‌ها و ضرورت رویکرد آنان به امور خیر از آن حضرت وجود دارد. از این رو، در زیارت آن حضرت چنین می‌خوانیم: «أَشْهَدُ أَنَّكَ الْإِمَامُ الْهَادِي وَالْوَلِيُّ الْمُرْتَدُ؛ گواهی می‌دهم که تو پیشوای هدایت کننده و ولی ارشاد-کننده هستی.» (قمی، مفاتیح الجنان، پیشین، زیارت امام رضا (ع)).

گفتنی است اصلی ترین استراتژی و روش تربیتی امام رضا (ع) را باید در رفتار عملی شان مشاهده کرد. این روش تربیتی، در بر دارنده رفتارهای متفاوتی است که به برخی از آنها اشاره می‌شود:

۱. روش تربیتی - الگویی

این روش، به معنای تربیت پذیری افراد بر اساس دلیل الگوگیری از رفتار مربی است و میزان پذیرش وی، موجب تأثیرگذاری او در افرادی که به ایشان علاقه مند هستند، می‌شود. امام رضا (ع) که در میان مردم و با آنان زندگی میکرد، پیشوا رفتار مطلوب در جامعه بود و از این رو، با رفتار خویش به مردم گونه مطلوب زندگی را می‌آموخت. (طبرسی، ۱۳۹۰ق، ص ۳۲۸).

۲. روش تربیتی بر اساس امر به معروف و نهی از منکر

امر به معروف و نهی از منکر، در قرآن و روایات، محور مباحث دینی قرار گرفته است. در برخی آیات، ایمان به خدا و انجام این دو فریضه، دلیل برتری امت اسلامی ذکر شده است:

«كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ؛ شما، بهترین امت هستید که برای مردم به وجود آمدید؛ امر به معروف و نهی از منکر می‌کنید و به خدا ایمان دارید.» (سوره آل عمران، آیه ۱۱۰).

«وَ الْمُؤْمِنُونَ وَ الْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ يَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ؛ مردان مومن و زنان مومن دوستان یکدیگرند، به نیکی فرمان می‌دهند و از ناشایست باز می‌دارند» (سوره توبه، آیه ۷۱).

«وَ لَتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ يَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ؛ باید از میان شما، جمعی دعوت به نیکی، و امر به معروف و نهی از منکر کنند! و آنها همان رستگارانند.» (سوره آل عمران آیه ۱۰۴).

«الَّذِينَ إِن مَكَتَاهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَ آتَوُا الزَّكَاةَ وَ أَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَ نَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَ لِلَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ؛ همان کسانی که هر گاه در زمین به آنها قدرت بخشیدیم، نماز را برپا می‌دارند، و زکات می‌دهند، و امر به معروف و نهی از منکر می‌کنند، و پایان همه کارها از آن خداست!» (سوره حج، آیه ۴۱).

نقل شده است که روزی امام رضا (ع) با بزرگان ادیان مختلف مناظره داشتند و سخنان بسیاری بین امام (ع) و حاضران رد و بدل شد؛ تا اینکه اذان ظهر فرارسید و امام با اعلام اینکه وقت نماز است، مناظره را قطع و دیگران را به نماز اول وقت فراخواندند.

یکی از حاضران که عمران نام داشت، ضمن اظهار نارضایتی گفت: شاید اگر سخنان تان را ادامه دهید، مسلمان شوم. اما ایشان با تأکید بر انجام فریضه نماز اول وقت، انجام آن را در اولویت قرار دادند. (خسروی، ۱۳۸۰ش، ص ۱۰۲). طبیعی است که این رفتار، موجب فهم دیگران برای انجام فریضه نماز اول وقت شده و این رفتار امام (ع)، در ذهن مردم تأثیری دو چندان می گذاشت.

۳. برخورد تأثیرگذار و سازنده

امام حسن عسکری (ع) فرمودند: هنگامی که ولایت-عهدی از سوی مأمون به امام رضا (ع) تفویض شد، یکی از دربانان مأمون وارد شد و گفت: گروهی که خود را شیعه امام علی (ع) می نامند، جلو خانه ایستاده و اجازه دیدار می - خواهند. امام (ع) تا دو ماه متوالی به آنان اجازه دیدار نداد؛ تا اینکه آنان توسط دربان به حضرت پیغام دادند اگر شما را دیدار نکنیم، هنگام بازگشت به وطن نزد مردم سرافکنده خواهیم شد. امام (ع) گرچه به آنان اجازه دیدار داد، اما با آنها برخورد سردی نمود. وقتی آنان از دلیل این نوع برخورد حضرت سؤال کردند، امام (ع) رفتار آنها را سبب این قضیه اعلام کرده و فرمود: شما ادعا دارید که از شیعیان امیر مؤمنان (ع) هستید؛ در حالی که شما در بیشتر کارهای خویش با علی (ع) مخالفت نموده و در باره بیشتر واجبات و حقوق برادران دینی خود کوتاهی می نمایید. بدانید اگر ادعای شما توسط رفتارتان تأیید نشود، هلاک خواهید شد؛ هرچند این علاقه و محبت نسبت به علی (ع)، برای شما ارزنده است. آنان در همان لحظه استغفار کردند و این عمل امام (ع)، درسی تربیتی برای بازگرداندن آنها به اصول و ارزشهای اسلامی بود. سپس حضرت با عنایت به اینکه آنان شصت بار به در خانه امام آمده بودند، به دربان خود فرمود: اینک شصت بار نزد آنان برو و سلام مرا به آنها ابلاغ نما؛ زیرا خداوند به سبب استغفار، از گناهان آنان درگذشت. پس نسبت به آنان و خانواده هایشان، کمک مالی کرده و هدایایی بخشید (طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۴۴۰).

ب. رفتار به عنوان مدیر

از جمله اموری که می‌تواند در جهت الگوی رفتار جمعی مورد توجه قرار بگیرد، چگونگی رفتار یک فرد در جایگاه مدیریت بخشی از جامعه است؛ زیرا مدیریت مطلوب، تنها در صورتی محقق می‌شود که مدیر بتواند با ارائه رفتارهای اجتماعی مطلوب، پذیرش فراگیر نزد افراد تحت مدیریت خویش بیابد. بنابراین، بخش عمده‌ای از این گونه رفتارهای اجتماعی را می‌توان در سیره امام رضا (ع) مشاهده کرد که الگوی خوبی برای مدیران و رفتارهای مدیریتی به شمار می‌رود. «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا: همانا خدا به شما امر می‌کند که امانتها را به صاحبانش باز دهید و چون حاکم بین مردم شوید به عدالت داوری کنید. همانا خدا شما را پند نیکو می‌دهد، که خدا شنوا و بیناست.» (سوره نساء، آیه ۵۸).

۱. نظام مندی در زندگی و برنامه‌ریزی

از جمله اموری که می‌تواند در راستای مدیریت کلان یک مدیر تاثیرگذار باشد، برنامه‌ریزی برای زندگی مردم است. از این رو، امام رضا (ع) در راهنمایی‌های خود به مردم می‌کوشید نظام‌مندی را در زندگی مردم حاکم سازد. پس برنامه‌ریزی و تدبیر معیشت و تعیین برنامه زندگی برای مردم را می‌توان از فعالیتهای اجتماعی امام رضا (ع) ارزیابی کرد (حرانی، ص ۴۰۹). کسانی می‌توانند امانت زمامداری و مدیریت را به درسی بر دوش کشند که شایستگی لازم برای حمل آن را داشته باشند. لذا سپردن امور به اهلهای مهم ترین کار در مدیریت است و باید در هر مرتبه ای از مدیریت اداره امور به اهلهای واگذار گردد (نهج البلاغه، خطبه ۱۴۷).

۲. عدم استبداد به رأی و مشورت با دیگران

از پسندیده ترین اموری که مدیر باید آنها را رعایت نماید، عدم استبداد به رأی و مشورت با دیگران برای دست یابی به راهکارها و تصمیم‌های مناسب جهت تدبیر امور است. بر همین اساس، امام رضا (ع) با اهل منزل، برخی دوستان و حتی با بعضی غلامان و خدمت گزاران مشورت می‌کرد؛ به عنوان نمونه، از معمر بن خلاد نقل شده: «هنگامی که یکی از غلامان امام رضا (ع) درگذشت، امام (ع) به من فرمود: فردی با فضیلت و امانت دار را به من معرفی کن. با شگفتی اظهار داشتیم: چگونه من کسی را به شما معرفی نمایم، در حالی که شما دانای به همه اموریید. امام (ع)، مشورت پیامبر (ص) را مورد اشاره قرار داد و فرمود:

رسول خدا (ص) با یارانش مشورت می‌کرد. آنگاه در باره آنچه می‌خواست، تصمیم می‌گرفت. «(برقی، ۱۳۷۱ق، ج ۲، ص ۶۰۱).

امام رضا (ع) در خصوص مطلوب بودن این سیره اجتماعی، از پدر بزرگوارشان یاد کرده و می‌فرمودند: «با اینکه خرد او بر تمام مردم برتری داشت و هیچ خردی با او برابری نمی‌کرد، با این حال، در بسیاری از وقتها با یکی از غلامان سیاه پوست خود مشورت می‌کرد. به آن حضرت گفته شد: آیا با چنین کسی مشورت می‌کنی؟ در پاسخ فرمود: چه بسا خدای بلند مرتبه مشکلی را با زبان چنین شخصی برطرف نماید. بسیاری از اوقات، در باره مزرعه یا باغ، آن حضرت را راهنمایی می‌کردند و ایشان بدان پیشنهادها عمل می‌کرد.» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۲، ص ۴۵).

«وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُنْتِجَ الرِّضَاعَةَ وَ عَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَ كِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ إِلَّا وُسْعَهَا لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا وَ لَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ وَ عَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَلِكَ فَإِنْ أَرَادَا فِصَالًا عَنْ تَرَاضٍ مِنْهُمَا وَ تَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا وَ إِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ تُسْتَرْضِعُوا أَوْلَادَكُمْ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِذَا سَلَّمْتُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ؛ مادران، فرزندان خویش را دو سال تمام شیر دهند، برای کسی که می‌خواهد شیر دادن را کامل کند و صاحب فرزند خوراک و پوشاک آنها را به شایستگی عهده دار است هیچکس بیش از توانش مکلف نمی‌شود، هیچ مادری به سبب طفلش زبان نبیند و نه صاحب فرزند، به سبب فرزندش، وارث نیز مانند این را بر عهده دارد اگر پدر و مادر به رضایت و مشورت هم خواستند طفل را از شیر بگیرند گناهی بر آنان نیست و اگر خواستید برای فرزندان خود دایه بگیرید، اگر فردی را که در نظر می‌گیرید به شایستگی به او حقی بدهید گناهی بر شما نیست، از خدا بترسید و بدانید که خدا بینای اعمال شما است.» (سوره بقره، آیه ۲۳۳).

۳. رفتار پسندیده با زیردستان

بسیاری از مدیران با فرصت طلبی از جایگاه مدیریتی خویش، زیردستان را بردگان خود فرض کرده و بر آنها سلطه گری می‌کنند؛ اما اهل بیت (ع) همواره برترین رفتارهای انسانی را با زیردستان داشته و دیگران را نیز به این روش توصیه می‌کردند. از همین رو، امام رضا (ع) گاهی یکی از غلامان را برای انجام کاری فرا می‌خواندند. هنگامی که گفته می‌شد: مشغول غذا خوردن است، می‌فرمود: بگذارید غذایش را بخورد، بعد برخیزد. (کلینی، ج ۶، ص ۲۹۸).

یاسر، خادم امام رضا (ع) نقل می‌کند که به ما فرمود: از جمله اموری که می‌تواند در راستای مدیریت کلان یک مدیر مؤثر باشد، برنامه‌ریزی برای زندگی مردم است. از این رو، امام رضا (ع) در ارشادها و راهنمایی‌های خود به مردم می‌کوشید نظام‌مندی را در زندگی مردم حاکم سازد. پس برنامه‌ریزی و تدبیر معیشت و تعیین برنامه زندگی برای مردم را می‌توان از فعالیت‌های اجتماعی امام رضا (ع) ارزیابی کرد.

«إِنْ قُمْتُ عَلَى رُءُوسِكُمْ وَ أَنْتُمْ تَأْكُلُونَ فَلَا تَقُومُوا حَتَّى تَفْرُغُوا؛ اگر من بالای سر شما ایستادم و شما در حال غذا خوردن بودید، بلند نشوید.» (عیون اخبار الرضا، ج ۲، ص ۲۳۷) آن حضرت ضمن به رسمیت شناختن ساعاتی خاص برای زبردستان، نظم در امور آنان را مد نظر قرار داده و می‌کوشیدند در هنگام استراحت، عبادت یا غذا خوردن غلامان و زبردستان، آنان را به کار نگیرند (مجلسی، ج ۴۹، ص ۱۰۲).

ج. رفتار در جایگاه بستگان

امام رضا (ع) اهتمام خاصی نسبت به تربیت اعضای خانواده خویش داشته و در اوقاتی که فرصتی فراهم می‌آمد، آنها را گرد هم جمع کرده، دوستانه با آنها سخن می‌گفت و اسباب هدایت شان را فراهم می‌نمود:

«كَانَ الرَّضَا (ع) إِذَا كَانَ خَلَا جَمَعَ حَشَمَهُ كُلَّهُمْ عِنْدَهُ الصَّغِيرَ وَالْكَبِيرَ فَيَحَدِّثُهُمْ وَيَأْنَسُ بِهِمْ وَيُؤْنِسُهُمْ؛ هر گاه امام تنها می‌شد و از مسائل روزمره فارغ می‌گردید، اعضای خانواده و اطرافیان را گرد می‌آورد، با آنان سخن می‌گفت و انس و الفت می‌گرفت.» (صدوق، ج ۲، ص ۱۵۹).

در عین حال، ایشان جدا از روابط فامیلی، ارتباط با بستگان را بر مبنا حق و حقیقت برقرار می‌نمود؛ به گونه‌ای که حین گرامی داشتن اقوام شایسته خود، آنان را مورد شفقت و مهربانی قرار می‌داد و اگر در یکی از اقوام خویش، خلاف و انحرافی در مسائل اخلاقی یا اعتقادی می‌دید، به او تذکر داده یا انتقاد می‌کرد و رابطه خویشاوندی باعث نمی‌شد آن حضرت، از امر به معروف و نهی از منکر خودداری کند. یاسر، خادم آن حضرت می‌گوید: زید، برادر امام رضا (ع) در مدینه خروج کرد و دست به کشتار و آتش-سوزی خانه‌های بنی عباس زد. از این جهت، به «زید النار» معروف بود. وقتی او را دستگیر کردند و نزد امام رضا (ع) بردند، حضرت به او فرمود: انتساب به مادرمان حضرت زهرا (ع) موجب نمی‌شود گناه کنی و انتظار داشته باشی که وارد بهشت شوی. زید گفت: من، برادر تو هستم. حضرت فرمود: تو تا وقتی برادر منی که خدای متعال را اطاعت کنی. درست مانند فرزند نوح (ع) که خداوند فرمود: «او از خاندان تو

نیست؛ او عمل غیر صالح است» (سوره هود، آیه ۴۶). و خداوند او را به دلیل معصیتش از خاندان نوح اخراج کرد (صدوق، ج ۲، ص ۲۳۳-۲۳۴).

نتیجه

نتیجه تحقیق نشان می دهد بهترین استراتژی های پیشگیری از آسیب های خانوادگی و اجتماعی بهره مندی از تعالیم قرآن و سیره و سخن معصومین (ع) (به عنوان راهنمایان حقیقی انسان) است و می توان با کمی درنگ در سیره معصومین (ع) و با سرلوحه قرار دادن خصوصیت های بارز اخلاقی، اجتماعی و رفتاری ائمه اطهار (ع) می تواند در پرثمر شدن صفات خوب اخلاقی در انسان پیامدهای مطلوبی را به همراه آورد تا بتواند از زندگی سالم در سایه الطاف الهی و ائمه اطهار (ع) بهره مند شود. بر اساس سیره اخلاقی، اجتماعی و رفتاری معصومین (ع)، برای رفع آسیب های خانوادگی و کاهش آسیب های اجتماعی برای پیشگیری از وقوع جرم ابتدا می بایست نوع نگاه خود را به خانواده اصلاح نماییم. سپس در درون خانواده با رفتار و گفتار مناسب به توسعه عقلانیت برگرفته از دانایی، اقدام کنیم. پیش از بروز هر رفتاری آن گونه که برای خود احترام قائل هستیم، برای طرف مقابل هم احترام قائل باشیم میزان سپاسگزاری از اعضای خانواده را افزایش دهیم. بر همگرایی روابط درون خانوادگی بی افزائیم. برای دستیابی به یک خانواده ایده آل، اخلاق عملی، باید محوریت خود را در خانواده به دست آورد. امام رضا (ع) نسبت به رعایت کردن هیچ یک از مسائل اخلاقی فروگذار نبودند. در عین حضور در قدرت و با وجود تمامی امکانات مادی و دنیوی اما هیچ گاه از سجایا و فضایل اخلاقی دوری نمی نمودند. چراکه ایشان تجلیگاه کرامت، زهد، صبر و.. بوده اند و وجود چنین نکات اخلاقی در زندگانی این بزرگوار درس بزرگی است برای تمامی کسانی که خود را بهره مند از تمامی قدرت ها و مکنت های دنیایی دانسته و هیچ کس را در این نعمات الهی عطا شده به آنها دخیل نمی دادند. اهمیت دادن نسبت به مسائل خانوادگی و ملزم دانستن خود به تامین نیازهای مادی و معنوی اعضای خانواده از دیگر نکات بارز اخلاقی این امام همام بوده است. مهربانی ایشان نسبت به همسر و فرزندان و حتی غلامان و خدمتکاران نشان دهنده برقراری عدالت مساوات ایشان نسبت به اعضای خانواده و عدالت همه جانبه امام رضا (ع) در محفل گرم خانواده شان بوده است. از طرفی کوشش ایشان به تامین مخارج زندگی تحت هر شرایطی حاکی از حس وظیفه شناسی ایشان در برابر خانواده است همچنان که پیامبر (ص) نیز در ارتباط با خوش رفتاری با خانواده می فرماید: «خَيْرُكُمْ خَيْرُكُمْ لِأَهْلِهِ وَ أَنَا خَيْرُكُمْ لِأَهْلِي، مَا أَكْرَمَ النِّسَاءَ إِلَّا كَرِيمٌ وَ لَا أَهَانَهُنَّ إِلَّا لَيْئِمٌ؛ بهترین

افراد شما خوشرفتارترین شخص با همسر و خانواده خویش است زنان را محترم نمی‌شمارد مگر شخصی بزرگوار و خوار می‌شمارد مگر افراد پست و فرومایه».

منابع

- اصفهانى، محمدحسين، *ديوان الأنوار القدسيه*، بيروت: مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۲ق، ج ۱.
- انصاری خوشابر، مسعود (۱۳۷۷) *قرآن کریم*، تهران، نشر و پژوهش فرزانه روز، اول.
- یزدهی، سیدسجاد، *رفتارهای اجتماعی امام رضا (ع)*.
- برقی، احمد بن محمد (۱۳۷۱)، *المحاسن*. ج ۲. تهران: دار الکتب الإسلامیه.
- بزرگی، محمدرضا، (۱۳۸۷) «آسیب شناسی اجتماعی انحرافات اجتماعی از منظر اسلام»، مجله *کتاب ماه علوم اجتماعی*، شماره ۷، صص ۱۰۱-۱۰۸.
- جباری، محمدرضا (۱۳۹۷)، «راهکارهای مقابله با آسیب‌های اجتماعی در سیره اهل بیت (ع)»، فصلنامه *مطالعات اسلامی آسیب‌های اجتماعی*، دوره ۱، شماره ۱ تابستان.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق)، *وسائل الشیعه*. ج ۱۲، قم: مؤسسه آل‌البیت.
- حرانی، ابن شعبه (۱۴۰۴ق)، *تحف العقول*، قم: جامعه مدرسین.
- خارستانی، اسماعیل (۱۳۹۵)، *راهکارهای پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی از منظر امام سجاد(ع)*، پایگاه اطلاع رسانی وسائل.
- خسروی، موسی. (۱۳۸۰)، *زندگانی حضرت علی بن موسی الرضا(ع)*، ترجمه جلد ۴۹ بحار الأنوار، تهران: نشر اسلامیه.

ذوالانوارى، عشقى عراقى (۱۳۹۶)، **پيامبران کارآفرین** (مهارت آموزى و کارآفرینى انبیاء (ص) و ائمه (ع) در سپهر قرآن و روایات، اراک: نشر اندیشه مطهر.

صدوق، محمد بن على. (۱۴۱۸ق)، **هدایه**، قم: مؤسسه امام هادى (ع)، چاپ اول.

صدوق، محمد بن على. (۱۳۷۸)، **عیون اخبار الرضا**، تهران: نشر جهان، ج ۲.

صدوق، محمد بن على. (۱۳۹۸)، **التوحید**، قم: جامعه مدرسین، باب ذکر مجلس الرضا (ع) مع اهل الادیان.

طباطبایى حکیم، عذرا (۱۳۹۰)، **خانواده از منظر قرآن**.

طبرسى، احمد بن على، **احتجاج**، ج ۲، ترجمه بهراد جعفرى، تهران: اسلامیه، ۱۳۸۱ش.

طبرسى، حسن بن فضل (۱۳۹۲ق)، **مکارم الاخلاق**. قم: انتشارات شریف الرضى.

طبرسى، فضل بن حسن (۱۳۹۰ق)، **إعلام الوری بأعلام الهدى**، تهران: نشر اسلامیه.

طریحی، فخرالدین محمد (۱۳۲۵ ش)، **مجمع البحرى**. ن تهران: مرتضوى، جلد سوم.

عشقى عراقى، مهتاب (۱۳۹۷)، **فعالیتهاى فرهنگى و اقتصادى ائمه معصومین (ص)** (با رویکرد اقتصاد مقاومتى و در جهت تبیین مبانى نظرى مساله پیشرفت و رونق تولید داخلى)، اراک: انتشارات جهاد دانشگاهى استان مرکزى.

عطاردى الخبوشانى، عزیزالله. (۱۴۰۶ق) **مسند الامام الرضا**. بی جا: انتشارات المومنه العالمى الامام الرضا (ع).

فولادوند، محمد مهدى (۱۳۷۳)، **قرآن مجید**، ترجمه، نشر دارالقرآن کریم.

فیومى، احمد بن محمد، بیتا، **مصباح المنیر فى غریب الشرح الکبیر**، بیروت: المکتبه العلمیه.

قائى، على. (۱۳۷۸)، **در مکتب عالم آل محمد؛ على بن موسى الرضا (ع)**، تهران: امیرى.

قرائتی، محسن. (۱۳۸۳)، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.

قمی، عباس، *مفاتیح الجنان*، زیارت امام رضا(ع).

کتابی، شهرزاد و مریم کتابی (۱۳۹۲)، *سیره اخلاقی و تربیتی امام رضا(ع) از منظر قرآن کریم*.

کلینی، محمد بن یعقوب، *الکافی*، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ق، ج ۸.

مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق) *بحار الأنوار*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

محمدی ری شهری، محمد (۱۳۸۷) *آسیب‌های خانواده از دیدگاه قرآن و روایات*، تبیان.

مشکینی اردبیلی، علی. (۱۳۸۲)، *القرآن الکریم*، مرکز چاپ و نشر قرآن کریم الهادی.

مکارم شیرازی، ناصر و جمعی از فضلا (۱۳۸۶)، *برگزیده تفسیر نمونه*، تنظیم احمد علی بابایی، تهران: دارالکتب اسلامیه.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی